

XIX. YÜZYILIN SONLARINDA CEBEL-İ BEREKET SANCAĞINDA MÜSLÜMANLAR VE GAYRİMÜSLİMLER

-The Muslims and non-muslims in the Cebel-i Bereket Sancak in the late 19th Century-

Yrd. Doç. Dr. Adem TUTAR

Fırat Ü. İlahiyat Fakültesi

Email: atutar@firat.edu.tr

Özet: XIX. yüzyılın sonlarında Cebel-i Bereket sancağı, Adana Vilayetine bağlı olup, Yarpuz, Hassa, İslahiye, Bulanık, Payas ve Osmaniye kazalarından meydana gelmekteydi. Bu dönemde Cebel-i Bereket Sancağı dahilinde, Müslüman Türkler ve Gayrimüslim Ermeniler yaşamaktaydılar. Müslümanlar ve Gayrimüslimler kendilerine ait ibadethane, okul gibi dini ve sosyal kurumlarında kendi kültürlerini sürdürmekteydiler. Bölgedeki Müslümanlar ve Hıristiyanlar, geçmişte olduğu gibi, o dönemde de iyi bir diyalog içerisinde yaşamaktaydılar.

Abstract: In the late of nineteenth Century, the Cebel-i Bereket Sanjak had connected with Adana province and had been consisted of Yarpuz, Hassa, İslahiye, Bulanık, Payas and Osmaniye province. In that era, the Muslim Turks, Non-Muslim Armenians had been lived in the Cebel-i Bereket Sanjak. The Muslims and Non-Muslims have been continued their cultures in their religious and social institutions as temple, school and so on. The Muslims and Christians in this province have been lived in a good dialogue in this era as in the past.

Giriş

Cebel-i Bereket sancağının bulunduğu coğrafya¹, geçmişte, Hıristiyan ve Müslüman toplumların beraber yaşadığı bir bölge olmuştur. Bu yöre, ilk İslam akınlarına uğradığı dönemde Bizans hakimiyetinde iken, Emeviler zamanında Müslümanlar tarafından fethedilmiş ve Abbasiler döneminde Ortaasya'dan geti-

¹ 1865-1866 yıllarında iskan ve ıslah çalışmaları dolayısıyla bölgede bulunan Cevdet Paşa, yörenin coğrafyası ve ahali hakkında bilgi verirken; Ceyhan nehrinden Belen boğazına kadar olan sıradağlara Gâvurdağı denildiğini ve sonradan Cebel-i Bereket diye adlandırıldığını söylemektedir. Gâvurdağı'nın doğu tarafında uzanan ve Kilis kazasına bağlı olan dağlara da Kürtdağı denilmekteydi. Ayrıca Gâvurdağı ahalisinin cehalet içinde kalmış olduğu ve bölgede huzurun kalmadığı belirtilmektedir. Cevdet Paşa, **Tezâkir III**, (Yay. Cavid Baysun) Ankara 1991, s. 124, 130.

riilen Türklerin iskan sahalarından biri olmuştur². Abbasilerin parçalanması üzerine tekrar Bizanslıların eline geçen bölge, Malazgirt zaferinden sonra Türklerin hakimiyetine girmiş, Birinci Haçlı Seferi sonucunda (1097) Türklerin elinden çıkınca Ermeni hakimiyetine girmiş, sonunda Çukurova'daki Türkmen beylerinin desteği ile Memlûklular tarafından fethedilerek Türkmen beyleri tarafından idare edilmeye başlamıştır³. Yavuz Sultan Selim'in Mısır seferi esnasında Osmanlı hakimiyetine geçen bu yöre, Osmanlı idaresinde Haleb Eyaleti'ne bağlı olarak Özer-İli (Uzeyr) Sancağı adı ile anılmıştır. Özer oğullarının hakimiyeti altında bulunan yer, Dörtyol, Payas, İskenderun ve Derbsak idi. Onların asıl yurdu ise Payas-Erzin yöresi olup, Özer-İli buraya denilmekteydi⁴. XVI. ve XVII. yüzyıllarda Haleb Eyaleti'ne bağlı olan Uzeyr sancağı⁵, XVIII. yüzyılda da yine Haleb Eyaleti'ne bağlı bir sancak idi⁶. Osmanlı idaresine geçtiği dönemden itibaren yaklaşık üç yüz yıl kadar Haleb Eyaleti'ne bağlı olan Uzeyr Sancağı, XIX. yüzyılın başlarından 1865'li yıllara kadar Adana Eyaleti'ne bağlı olarak kalmıştır⁷.

Tanzimat reformları neticesinde Osmanlı devletinde yeni idarî düzenlemeler yapılarak vilayet sistemine geçilmiştir⁸. 1865-66 yıllarında Haleb Vilayeti'nin teşkilinde, vilayetin sancaklarından birini teşkil eden Payas sancağı (diğer ismi ile Uzeyr Sancağı); sancak idare merkezi olan Payas, Belen-İskenderun ve Osmaniye kazalarından meydana gelmekteydi⁹. Daha sonra 1869-70 yıllarında, Payas Sancağı, Kozan ve İç-İl sancakları ile birlikte yeniden teşkil olunan Adana

² Harun Reşid, 183 (799) yılında Haruniyye şehrinin yaptırmış, Horasan ve diğer bazı bölgelerden getirdiği savaşıları şehre yerleştirmiş, şehir de Harun Reşid'e nispet edilmiştir. Bkz. Belâzuri, *Fütuhu'l-Büldân*, Beyrut-Lübnan 1991-1412, s. 175.

³ Faruk Sümer, "Çukurova Tarihine Dair Araştırmalar", Tarih Araştırmaları Dergisi I, Ankara 1963, s. 3 vd., 19.

⁴ F. Sümer, a.g.m., s. 62.

⁵ Tuncer Baykara, *Anadolu'nun Tarihi Coğrafyasına Giriş I Anadolu'nun İdarî Taksimatı*, Ankara 1988, s. 106.

⁶ Orhan Kılıç, *18. Yüzyılın İlk Yarısında Osmanlı Devleti'nin İdarî Taksimatı Eyalet ve Sancak Tevecihatı*, Elazığ 1997, s. 56.

⁷ T. Baykara, a.g.e., s. 119, 128; M. A. Ubcini, *Türkiye 1850 I*, (Trc. Cemal Karaağaçlı), s. 63.

⁸ Vilayet sistemine geçilmesiyle birlikte yapılan idari düzenlemeler hakkında geniş bilgi için bkz. İlber Ortaylı, *Tanzimat Devrinde Osmanlı Mahalli İdareleri (1840-1880)*, Ankara 2000, s. 61 vd.; Musa Çadırcı, *Tanzimat Döneminde Anadolu Kentleri'nin Sosyal ve Ekonomik Yapısı*, Ankara 1997, s. 254 vd.

⁹ Cevdet Paşa, *Tezâkir III*, s. 223.

Vilayeti'ne bağlanmıştır¹⁰. 1877-78 yılında sancak merkezi Payas'tan, sancağın ortasında ve Gavurdağı'nda hakim bir noktada olması nedeniyle, Yarpuz'a nakledilmiş ve yine Adana Vilayeti'ne bağlı olarak yeniden teşkilatlandırıldığı gibi, ismi de değiştirilerek Payas Sancağı yerine Cebel-i Bereket Sancağı olmuştur. Böylece Cebel-i Bereket Sancağı; sancak merkezi olan Yarpuz, İslahiye, Hassa, Bulanık (Bahçe), Payas ve Osmaniyeye kazalarından teşkil edilmiştir¹¹.

Sancak ilk kurulduğu dönemde idare merkezi Payas idi ve Payas adı ile anılan sancak idaresinde bir çok memurluklar bulunmaktaydı¹². 1282 (1865) yılına mahsuben bu memuriyetler ve maaşları Tablo 1'de verilmiştir.

Tablo 1: Payas Sancağı'ndaki Memuriyetler ve Maaşları

Kaymakam	7500
Nâib	4000
Mal Müdürü	2500
Tahrirat Müdürü	2000
Müftü	500
Meclis-i İdare Azaları	3000
Meclis-i Temyiz Hukuk Azaları	3000
Muhasebe ve Mecalis Katibesi	2900
Sandık Emni	400
Odacı	150
Kırtasiye	300
Toplam	26250

Sancak merkezindeki memur gideri aylık 26250 kuruş idi.

Payas Sancağı'na bağlı yerleşim yerlerindeki memuriyetler ve maaşları Tablo 2'de verilmiştir.

¹⁰ Ahmed Lütü Efendi, *Vak'a-Nüvis Ahmed Lütü Efendi Tarihi XII*, (Hzr. M. Münir Aktepe) Ankara 1989, s. 46.

¹¹ *Salname-i Vilayet-i Adana 1309*, s. 167.

¹² *Başbakanlık Osmanlı Arşivi*, (BOA.), Yıldız Esas Evrakı (Y. EE.), Dosya No: 37, Vesika No: 46, s. 59 vd.

Tablo 2: Kazalardaki Memuriyetler ve Maaşları

	Müdür	Nâib	Katip	S. E.	İ. M. A.	D. M. A.	K.
Payas	2000	-	-	-	-	-	-
Belen	4000	2500	650	250	1000	1000	100
Osmaniye	3000	1750	750	-	1000	1000	50
Toplam	9000	4250	1400	250	2000	2000	150

S. E: Sandık Emini, İ. M. A: İdare Meclis Azası, D. M. A: Dava Meclis Azası, K: Kırtasiye

Payas Sancağı'na bağlı kazalardaki memur maaşları 19050 kuruş idi. Payas Sancağı'na bağlı olan İskenderun nahiyesindeki zabıta memuru 1000 kuruş ve zabıta katibi 200 kuruş, Cerid nahiyesindeki zabıta memuru 500 kuruş, Tecirli nahiyesindeki zabıta memuru 300 kuruş olmak üzere nahiyelerdeki memurlara sarf olunan toplam aylık gider 2000 kuruş idi. Sancağın aylık toplam memur giderleri ise, 47300 kuruş etmekteydi.

Yarpuz Kazası

Cebel-i Bereket Sancağı'nın idare merkezi olan Yarpuz kazası, Kaypak ve Karayigıt nahiyeleri ile sekiz köyden teşkil etmişti. Kazada, 1891 yılı itibariyle, bir hükümet konağı, 204 hane, 1 cami, 1 sıbyan mektebi, 1 rüşdiye, 25 dükkan, 2 fırın, 2 kahve, 2 han, 3 değirmen, 1 silahhane bulunmaktaydı. Kaza nüfusu 3025 Müslüman, 355 Hıristiyan olmak üzere toplam 3380 kişiydi¹³.

Aynı yıllar itibari ile Cuinet, kaza nüfusunu 5830 olarak vermiş, fakat nüfusun dini yapısını belirtmemiştir¹⁴. Karpat, kaza nüfusunu 3020 Müslim, 357 Ermeni olmak üzere toplam 3377 olarak vermiştir¹⁵.

1901 tarihinde Yarpuz İptidai Mektebinin muallimi Hafız İskender Efendidir ve 40 öğrencisi vardır¹⁶.

Tanzimat'tan sonra taşra vilayetlerinde idare meclislerinde, komisyonlarda, mahkemelerde Gayrimüslim üye ve memurların yaygın bir halde bulunduğu görülmektedir¹⁷. 1319 (1901) tarihinde Cebeli Bereket sancağı mutasarrıfı Mehmet Hüsnü Bey idi. *Liva erkani*; nâib Mehmet Sadık Efendi, muhasebeci Mehmet Hamdi Efendi, müftü Yusuf Ziya Efendi, tahrirat müdürü Osman Namık Bey'den teşkil olmuştü.

¹³ Salname-i Vilayet-i Adana 1309, s. 168 vd.

¹⁴ Vital Cuinet, *La Turquie d'Asie II*, Paris 1891, s. 100.

¹⁵ Kemal H. Karpat, *Ottoman Population 1830-1914*, Medison 1985, s. 126-127.

¹⁶ Salname-i Vilayet-i Adana 1319, s. 123.

¹⁷ İ. Ortaylı, a.g.e., s. 74 vd; İ. Ortaylı, *Osmanlı İmparatorluğu'nda İktisadi ve Sosyal Değişim Makaleler I*, Ankara 2000, s. 196 vd.

Liva idare meclisi; mutasarrıf başkanlığında, tabii üyeler (nâib, muhasebeci, müftü ve tahrirat müdürü) ve seçilmiş üyeler (Mustafa Ağa, Hamza Ağa, Ali Ağa ve Avadis Ağa)'den oluşmuştur. Meclis katibi olarak Mahmud Efendi, Meclis idare mudde-i umumiyesi olarak tahrirat müdürü Namık Bey, meclis idare müstantiki olarak meclis katibi Mahmud Efendi görev almışlardı.

Muhasebe kalemi; muhasebeci Mehmet Hamdi Efendi, başkatip Ali Rıza Efendi, masraf mukayyidi Mücteba Efendi, mesalihi cariyeye katibi Mehmet Efendi ve sandık emini Nikola Efendi'den oluşmuştur.

Tahrirat kalemi; tahrirat müdürü Osman Namık Bey ve müsveddeci Zekeriya Efendi, mukayyid Ahmet Hidayet Efendi ve mübeyyizler Faik, Yusuf ve Halil Efendiden oluşmuştu. *Defteri hakani kalemi*; memur Mehmet Said Efendi, başkatip Osman Efendi ve tapu katibinden teşkil etmişti.

Vergi kalemi, memur Hasan Efendi, başkatipler Ömer ve Bekir Efendi, defterci Sabri Efendi, memur Tevfik Efendi ve katip Ali Rıza Efendiden oluşmuştur.

Bidayet mahkemesi; birinci reis nâib Mehmet Sadık Efendi, ikinci reis İsmail Vehbi Efendi, müddei umumi muavini Mehmet Tevfik Efendi, azalar Mustafa Sırrı Efendi, Ahmet Efendi, Artin Ağa, Artin Efendi ve aza mülazımı İbrahim Efendiden teşkil etmiştir. *Bidayet mahkemesi kalemi*; başkatip Hasan Efendi, icra memuru Ömer efendi, zabıt katipleri Yusuf Efendi ve Mehmet Ali Efendi, şeriye katibi Ahmet Efendiden oluşmuştur.

Ziraat bankası idaresi; muhasebe katibi Hacı Şükrü Efendi ve muavini İbrahim Efendiden oluşmuştu. *Telgraf ve posta idaresi*; müdür Ali Efendinin idaresinde idi.

Belediye dairesi; reis Osman Nuri Efendi, azalar İbrahim Efendi, Ali Efendi, Ali Çavuş, Kirkor Ağa, tabib Mısak Efendi, aşı memuru Hüseyin Efendiden teşkil olmuştur. *Orman idaresi*; müfettiş Ahmet Emin Efendi ve katip Nuri Efendiden oluşmuştur.

Duyunu umumiye idaresi; memur Hasan Efendinin idaresinde idi. *Nahiye müdürleri*; Karayığıt müdürü Ahmet Ağa, Kaypak müdürü Mulla Ağa idi.

Zabita idaresi; tabur ağası Rıfat Efendi, hesap emini Bekir Efendi, birinci mülazım İsmail Ağa, ikinci mülazım Mustafa Efendiden oluşmuştu. *Reji idaresi*; memur Şemseddin Beyin idaresinde idi.

Mutasarrıf Mehmet Hüsni Bey başkanlığındaki idare meclisinde; seçilmiş aza olarak Avadis Ağa, meclis kaleminde sandık emini olarak Nikola Efendi, bidayet mahkemesinde aza olarak Artin Ağa ile Artin Efendi, belediye dairesinde aza olarak Kirkor Ağa gayrimüslimleri temsil etmek üzere bulunmaktaydı¹⁸.

¹⁸ Salname-i Vilayet-i Adana 1319, s. 120 vd.

Hassa Kazası

Hassa kazası¹⁹ Ekbaz, Hacılar ve Çoşlu nahiyeleriyle 38 köyden meydana gelmişti. Hassa kazasında bilinen mahsuller yetiştirildiği gibi, özellikle ipek ve pamuk ihraç ürünleri arasında yer almaktaydı. Ayrıca ormanlarında kereste imal edilerek Halep ve çevresine satılmaktaydı. Kaza dahilinde 7 camii, 5 kilise, 1 kışla, 1 kale, 22 değirmen, 1 çeşme mevcuttur. Hassa kazasının nüfusu 7080 Müslüman, 595 Hıristiyan olmak üzere toplam 7675 kişidir²⁰.

Cuinet, kaza nüfusunu 7800 olarak vermiş, fakat nüfusun dini yapısını belirtmemiştir²¹. Karpat, kaza nüfusunu 7080 Müslim, 25 Grek, 290 Ermeni, 150 Katolik, 130 Protestan olmak üzere toplam 7675 olarak vermiştir²².

1309 (1891) yılında Hassa kaymakamı Rüşdi Efendidir. *İdare meclisi*; kaymakam başkanlığında, tabii azalar nâib Mehmet Galip Efendi, mal müdürü Behçet Efendi, tahrirat katibi Ali Rıza Efendi ve seçilmiş azalar Vakkas Ağa, Ahmet Ağa, Avadis Ağa, Anton Şihud Ağadan teşkil etmiştir.

Mal kalemi; mal müdürü müâvini Mehmet Nuri Efendi, sandık emini Mehmet Tevfik Efendiden oluşmuştur. *Nüfus idaresi*; memur Ali Efendi, katip Serkis Efendidir. Tapu katipliği munhaldir. Orman ondalık memuru Nuri Efendidir.

Bidayet mahkemesi; nâib başkanlığında, azalar Bestami Efendi ve Artin Ağa, başkatip İbrahim Efendi, ikinci katip Şakir Efendi, müstantik muavini İbrahim Efendi, şeriyye katibi Hasan Efendiden oluşmuş idi.

¹⁹ Fırka-ı İslahiye Lece ile Hacılar nahiyesi arasında bulunan Kargılı'da ordugâh kurmuş, buranın önemli bir geçit noktası olmasını göz önüne alarak bir köy kurmağa karar vermiştir. Ordu köyü ismini taşıyan bu köye, Hacılar nahiyesinden otuz hanelik bir gurup yerleştirilmiştir. Ordu köyünün kurulmasından sonra ise, çevredeki nahiyeler birleştirilerek bir kaza haline getirilmiş ve merkez olmak üzere de Tiyek çevresinde birkaç yüz hanelik bir kasaba inşa edilmiştir. İlk olarak Hassa taburlarının gelmesin dolayı, Hassa ismi verilen bu kasabaya Hacılar, Tiyek ve Ekbaz nahiyelerinden getirilen haneler yerleştirilmiştir. Daha sonraları Lece'ye tabi bulunan iki köy de bu kasabaya bağlanmıştır. Hassa, Tiyek ve Ekbaz ileri gelenlerinden birer, yine bu kazaya bağlanmış olan Ermenilerden de bir aza olmak üzere, dört kişiden meydana gelen bir de kaza meclisi kurulmuştur. Bu nahiyelerde 1865 yılında, 2209 Müslim ve 270 Gayrimüslim bulunmaktadır. Bkz. [Yusuf Halaçoğlu, "Fırka-i İslâhiye ve Yapmış Olduğu İskân", İÜEF, Tarih Dergisi, S. 27, İstanbul 1973, s. 8 vd.] Cevdet Paşa; kazanın toplam nüfusunu 1218 hane olarak vermiş ve bu nüfusun 1118 hanesinin Müslim, 100 hanesinin de Gayrimüslim olduğunu belirtmiştir. Bkz. Cevdet Paşa, *Tezâkir III*, s. 224.

²⁰ *Salname-i Vilayet-i Adana 1309*, s. 170.

²¹ V. Cuinet, *La Turquie II*, s. 103.

²² K. H. Karpat, a.g.e., s. 126-127.

Hassa kazasının idare meclisinde; Avadis Ağa ve Anton Ağa, bidayet mahkemesinde Artın Ağa gayrimüslimleri temsil etmektedir²³.

İslahiye Kazası

İslahiye kazası²⁴ beş nahiye ve altmış köyden teşkil olmuştur. İslahiye kazasında çeşitli mahsuller üretilmekle birlikte, en çok pirinç üretimi yapılmakta idi. kazayı teşkil eden Delikanlı ve Çelikanlı aşiretlerinin imal ettikleri kilim, seccade ve çul ile dağ tarafındaki ahalinin imal ettikleri kereste Halep, Kilis, Antep, Antakya ve Maraş taraflarına satılmaktaydı. Kasabada 1 camii, 1 mektep, 60 hane, 15 dükkan, 30 değirmen, 1 eski kışla mevcuttur. İslahiye kazasının nüfusu 8355 Müslüman, 293 Hıristiyan olmak üzere toplam 8648 kişidir²⁵.

Cuinet, kaza nüfusunu 15935 olarak vermiş, fakat nüfusun dini yapısını belirtmemiştir²⁶. Karpat, kaza nüfusunu 8355 Müslim, 293 Ermeni, olmak üzere toplam 8648 olarak vermiştir²⁷.

²³ **Salname-i Vilayet-i Adana 1309**, s. 180.

²⁴ Fırka-ı İslahiye'nin faaliyetleri esnasında, Kürtdağı taraflarında bulunan Okcu-İzzeddinlü ve Şeyhlü aşiretleri yerleştirilerek kendi isimlerini taşıyan birer kasaba kurulmuştur. Gāvurdağı tarafında bulunan Meydan, Amik Ovası kasabaları ve bu yeni kurulan kasabalar birleştirilerek bir kaza haline getirilmiştir. Bu sırada fırkayı teflişe gelen Şehzâde İzzeddin Efendinin ismine izafetle, İzziye ismi verilen bu kazada da aşiret ileri gelenlerinden bir kaza meclisi kurulmuştur. Fırka-ı İslâhiye Gāvurdağı tarafında Nigolu kalesi civarına gelmiş ve kaleyi tamire başlamıştır. Aynı zamanda çevre nahiyelerinden Kerkütlü, Çerçili, Hanağzı, Kürtbağçesi ve Eğintili nahiyeleriyle, Kürtdağı'ndan, Keferdiz nahiyesi ile Dumdum ovası birleştirilerek bir kaza teşkil edilmiştir. Fırkanın isminden dolayı İslâhiye ismi verilen bu kazaya merkez olarak, Nigolu kalesi civarında aynı isimde bir kasaba kurulmuştur. Dumdum Ovası aşiretleri olan Delikanlı ve Çelikanlı aşiretlerinden yüzer hane İslâhiye kasabasına yerleştirilmiştir. Bundan sonra İslâhiye liva merkezi olmak üzere, İzziye, Hassa ve Bulanık kazaları birleştirilerek, Maraş mutasarrıflığına bağlı bir kaymakamlık vücuda getirilmiş, kaymakamlığına da Payas kaymakamı Şevki Efendi tayin olunmuştur. İslâhiye kazasına bağlanan Dumdum Ovası aşiretleri olan Delikanlı ve Çelikanlı aşiretleri, bir çok köyler kurulmak suretiyle iskan olunmuşlardır. İslâhiye kaymakamlığına bağlı bulunan kasaba ve aşiretlerin 1866 yılındaki nüfusları; 7385 Müslim, 253 Gayrimüslim ve 16 Kıpti olarak verilmiştir. Bkz. [Y. Halaçoğlu, a.g.m., s. 9 vd.] Cevdet Paşa; kazanın toplam nüfusunu 2049 hane olarak vermiş ve bu nüfusun 2021 hanesinin Müslim, 28 hanesinin de Gayrimüslim olduğunu belirtmiştir. Bkz. Cevdet Paşa, **Tezâkir III**, s. 224.

²⁵ **Salname-i Vilayet-i Adana 1309**, s. 169.

²⁶ V. Cuinet, **La Turquie II**, s. 102. Ş. Sami'nin verdiği bilgiye göre; kaza ahali 17509 kadar olup, 200 kadarı Ermeni ve kalanı tamamen İslam'dır. Bkz. Şemseddin Sami, **Kâmûsü'-A'lâm II**, İstanbul 1306 (1889), s. 993.

1319 (1901) tarihinde İslahiye kaymakamı Halid Efendi idi. Nâib Mehmet Sadık Efendi, mal müdürü Hasan Fehmi Efendi, müftü münhal, tahrirat katibi Nuri Efendi idi.

Kaza idare meclisi; kaymakam başkanlığında tabii azalar nâib, müftü, mal müdürü, tahrirat katibi ve seçilmiş azalar Hacı İbrahim Ağa, Mehmet Ağa, Kösezade Şeyh Ağa, Bedros Ağadan oluşmuştu.

Bidayet mahkemesi; nâib efendinin başkanlığında, azalar Hüseyin Efendi, Hacı Bekir Efendi, başkatip Mahmut Bey, ikinci katip Ali Efendi, müstantik muavini Mustafa Efendiden oluşmuştur.

Mal kalemi, mal müdürü Hasan Fehmi Efendi, mal müdürü muavini Mehmet Nuri Efendi ve sandık emini Süleyman Zühdü Efendiden oluşmuştu. *Tapu idaresi*; tapu katibi Hüseyin Rıza Efendinin idaresindedir. *Nüfus idaresi*; memur Hasan Efendi ve katip Said Efendinin elindedir. *Zabıta dairesi*; zabıta memuru Mehmet Çavuş idaresindedir. *Reji idaresi*; memur İbrahim Efendinin idaresindedir.

İslahiye kazasındaki idare meclisinde Gayrimüslimleri temsil eden Bedros Ağa bulunmaktaydı²⁸.

Bahçe (Bulanık) Kazası

Bulanık kazası, kaza merkezi olan Bahçe köyü ile kırk köyden teşkil olmuştur. Bahçe kazasının arazisi dağlık olduğu için toprak mahsulleri ancak mahalline yetmekle birlikte, tütün önemli ihraç ürünleri idi. Kaza merkezinde 1 camii, 1 mektep, 3 fırın, 27 dükkan, 2 kilise mevcuttur. Bulanık merkezindeki rüşdiye mektebinin muallimi Ali Efendidir ve 45 öğrencisi vardır. Bulanık kazasının nüfusu 8747 Müslüman, 2317 Hıristiyan olmak üzere toplam 11064 kişidir²⁹.

Cuinet, kaza nüfusunu 7700, kaza merkezi Bahçe'nin nüfusunu 2000 Müslim, 1000 Hıristiyan olarak vermiştir³⁰. Karpat, kaza nüfusunu 8747 Müslim, 2033 Ermeni, 284 Protestan olmak üzere toplam 11064 olarak vermiştir³¹.

Kaymakam Ali Rıza Efendi, nâib Mehmet Cevdet Efendi, Müftü İsmail Hakkı Efendi, mal müdürü Hüseyin Efendi, tahrirat katibi Hacı Ömer Efendi idi.

²⁷ K. H. Karpat, a.g.e., s. 126-127.

²⁸ *Salname-i Vilayet-i Adana 1319*, s. 126.

²⁹ *Salname-i Vilayet-i Adana 1309*, s. 170 vd, 182. Cevdet Paşa; kazanın toplam nüfusunu 1544 hane olarak vermiş ve bu nüfusun 1194 hanesinin Müslim, 350 hanesinin de Gayrimüslim olduğunu belirtmiştir. Bkz. Cevdet Paşa, *Tezâkir III*, s. 224.

³⁰ V. Cuinet, *La Turquie II*, s. 104.

³¹ K. H. Karpat, a.g.e., s. 126-127.

İdare meclisi; kaymakam başkanlığında, tabii azalar ve seçilmiş azalar Hacı Halil Bey, Hanefi Ağa, Ohannes Ağadan teşkil etmiştir. *Bidayet mahkemesi*; naib başkanlığında, azalar İsmail Efendi ve Agob Efendi, başkatip Mehmet Efendi, ikinci katip Kasım Efendi, müstantik muavini Vasfi Efendiden teşkil etmiştir.

Mal kalemi; mal müdürü Hasan Efendi, mal müdürü muavini Mehmet Efendi, sandık emini Ökkeş Efendiden oluşmuştur. *Nüfus idaresi*; memur Süleyman Efendi ve katip Süleyman Efendiden oluşmuştur. Tapu katibi Veli Efendidir. *Zabita idaresi*; memur Mülazım Salim Efendi, polis Mustafa Asım Efendi idi. *Reji idaresi*; reji müdürü Galip Bey, muhasebeci Habib Efendi idi. telgraf memuru Ali Efendi idi.

Bahçe kazasında Gayrimüslimleri temsil etmek üzere, idare meclisinde Ohannes Ağa, bidayet mahkemesinde Agop Efendi bulunmaktaydı³².

Osmaniye Kazası

Osmaniye kazası,³³ Cerid ve Tecirli nahiyeleri ile kıyı köylerinden teşkil olmuştur. Osmaniye kazasındaki ahalinin bir kısmı çiftçilik yapmakta pirinç, susam ve diğer mahsulleri yetiştirmekle birlikte, bir kısmı da hayvancılık yaparak sığır, koyun ve keçi yetiştirmekteydi. Ayrıca dağ kesiminde bulunanlar kereste işiyle uğraşmaktaydılar. Cerid nahiyesinde üretilen kilimler meşhur olup önemli bir gelir kaynağı idi. Kazada 1 cami, 5 han, 3 fırın, 30 dükkan, 2 mektep,

³² Salname-i Vilayet-i Adana 1319, s. 143.

³³ Firka-ı İslâhiye Hacı Osmanlı köyü civarına gelmiş, Hacı Osmanlı köyü merkez olmak üzere Kıyı nahiyeleri birleştirilerek bir kaza kurulmuştur. Çukur-ova aşiretlerinden Tecirli ve Cerid aşiretlerinin kışlık yerleri ile, Ulaşlıdan Çend-oğlu nahiyesi bu kazaya bağlanmıştır. Kaza merkezi olan Hacı Osmanlı köyüne, Tecirli Cerid ve Ulaşlı aşiretlerinden birer miktar hane iskan olunmuştur. Vaktiyle bu köyü kuran zatın ismine izafetle de; yeni kurulan kasabaya Osmaniye denmiştir. Bu kazanın merkezi , daha sonra halkın isteği üzerine Pazaryeri denilen mevkie kaldırılmıştır. Osmaniye kasabasına bağlı olan nahiyelerin ve aşiretlerin 1866 yılındaki nüfusları ayrıntılı olarak verilmiştir. Bu verilere göre nüfusun 4074'ü Müslim ve 16'sı Gayrimüslimdir. Firka-ı İslâhiye'nin buradan gitmesinden sonra ise, Antep, Bağdat, Payas ve Halep tarafından gelen Türk aşiretleriyle Osmaniye'nin nüfusu artmıştır. Bkz. [Y. Halaçoğlu, a.g.m., s. 11 vd.] Cevdet Paşa; kazanın toplam nüfusunu 1388 hane olarak vermiş ve bu nüfusun tamamını Müslümanlar oluşturmaktadır. Bkz. [Cevdet Paşa, **Tezâkir III**, s. 223.] 1295 (1878) tarihli belgeye göre, Osmaniye kazasının nüfusu, 6 hanede 8 Gayrimüslim ve 1374 hanede 2955 Müslim olmak üzere toplam 1380 hanede 2963 kişidir. Bkz. **Başbakanlık Osmanlı Arşivi**, (BOA.), Yıldız Esas Evrakı (Y. EE.), Dosya No: 37, Vesika No: 46, s. 38.

7 değirmen, 2 dink mevcuttur. Osmaniye kazasının nüfusu 7764 Müslüman, 100 Hıristiyan olmak üzere toplam 7864 kişidir³⁴.

Cuinet, kaza nüfusunu 7370 olarak vermiş, fakat nüfusun dini yapısını belirtmemiştir³⁵. Karpat, kaza nüfusunu 7763 Müslim, 100 Ermeni olmak üzere toplam 7863 olarak vermiştir³⁶.

Osmaniye merkezinde Trabzonî Medresesi olup, banisi ve müderrisi Ali Efendidir ve 18 öğrencisi vardır. Yine merkezde Trabzonî Kütüphanesi olup, banisi Hacı Veli Efendidir ve 80 adet kitap vardır. 1300 (1882) tarihinde yapılmıştır³⁷.

Kaymakam Mehmet Fuat Bey, nâib Ahmet Necib Efendi, müftü münhal, mal müdürü Kasım Efendi, tahrirat katibi Hamdi Efendi idi. *Kaza idare meclisi*; kaymakam bey başkanlığında tabii azalar ve seçilmiş azalar Hacı Hüseyin Efendi, Halil Ağa, Hacı Ömer Ağa ve Melîhoş Ağadan oluşmuştu.

Bidayet mahkemesi; naib başkanlığında azalar Mustafa Efendi, İbrahim Efendi, başkatip Şemseddin Efendi, ikinci katip Mustafa Efendi, müstantik muavini Mehmet Efendi, şeriyeye katibi Mehmet Fuad Efendiden oluşmuştur.

Mal kalemi; mal müdürü Kasım Efendi, mal müdürü muavini Ahmet Efendi ve sandık emini Dede Efendiden teşkil etmiştir. *Nüfus idaresi*; memur Ömer Efendi ve katip İsmail Efendiden oluşmuştur. *Telgraf idaresi*; memur Mehmet Sabri Efendinin idaresindedir. *Orman idaresi*; Osmaniye mea Bahçe kazası suvari memuru Hasan Efendi, ondalık memuru Mehmet Efendi, diğeri Estaver Efendi idi. *Zabıta idaresi*; zabıta memuru Nail Çavuş idi. *reji idaresi*; memur Osman Efendi idi. *nahiye idaresi*; Kıyı nahiyesi müdürü münhal, Tecirli nahiyesi müdürü Süleyman Efendi idi.

Belediye dairesi; reis vekili Hacı Hasan Efendi, azalar Hacı Yusuf Efendi, Ahmet Ağa, Süleyman Ağa, katip Hamdi Efendiden oluşmuştur.

³⁴ *Salname-i Vilayet-i Adana 1309*, s. 171 vd. Osmaniye merkezi bir köy halinde olup, yalnız 650 ahalisi vardır. 35 köyü ve 7370 ahalisi olup tamamı Müslüman'dır. Bkz. Şemseddin Sami, *Kâmûsu'-A'lâm IV*, İstanbul 1311 (1894), s. 3129 vd.

³⁵ V. Cuinet, *La Turquie II*, s. 102.

³⁶ K. H. Karpat, a.g.e., s. 126-127.

³⁷ *Maarif Salnamesi 1316*, s. 840-841, 844-845.

Osmaniye kazasında Gayrimüslimleri temsil etmek üzere, idare meclisinde Melhos Ağa bulunmaktaydı³⁸.

Payas Kazası

Payas kazası³⁹ Yumurtalık nahiyesiyle beraber kırk sekiz köyden teşkil olmuştur. Payas kazasında çeşitli ziraat mahsulleri yetiştirilip ihraç edilmekle birlikte, ormanları, zeytinlikleri, limon ve portakal bahçeleri çok olup ürünleri önde gelen ihraç mallarındandı. Ayrıca önemli miktarda ipek üretilmekte ve Haleb'e ihraç edilmekte idi. Payas kazasının nüfusu 13207 Müslüman, 3623 Hıristiyan olmak üzere toplam 16830 kişidir⁴⁰.

Cuinet, kaza nüfusunu 18838, kaza merkez nüfusunu 3200-3500 Müslim, 2500-3000 Hıristiyan (Ermeni, Grek, Ortodoks) olarak vermiştir⁴¹. Karpat kaza nüfusunu 13207 Müslim, 125 Grek, 3498 Ermeni, olmak üzere toplam 16830 olarak vermiştir⁴².

Erzin'de 3 tane medrese olup, ahali tarafından yaptırılmıştır ve her birinin 20 öğrencisi vardır. Ocaklı'da bir medrese olup, ahali tarafından yaptırılmıştır ve 30 talebesi vardır⁴³.

Payas kaymakamı Hüseyin Celal Bey, nâib Mehmet Fâik Efendi, müftü Hasan Efendi, mal müdürü Abdulkerim Efendi, tahrirat katibi Behçet Efendi idi.

Kaza idare meclisi; kaymakam beyin başkanlığında, tabii azalar ve seçilmiş azalar Halil hamdi Efendi, Osman Ağa, Bedros Efendi ve Yasef Havli Efendiden oluşmuştur.

Bidayet mahkemesi; naib efendinin başkanlığında azalar Hacı Hamdi Efendi ve Serkis Efendi, şeriye katibi Musa Kazım Efendi, mukayyit Yusuf Efen-

³⁸ *Salname-i Vilayet-i Adana 1319*, s. 139.

³⁹ Fırka-ı İslâhiye'nin faaliyetlerinden sonra Payas kasabasına, çeşitli yerlerden gelen Müslüman ve Gayrimüslim nüfus yerleştirilmiştir. Bkz. [Y. Halaçoğlu, a.g.m., s. 12.] Cevdet Paşa; kazanın toplam nüfusunu 1660 hane olarak vermiş ve bu nüfusun 1213 hanesinin Müslim, 447 hanesinin de Gayrimüslim olduğunu belirtmiştir. Bkz. [Cevdet Paşa, *Tezâkir III*, s. 223.] 1295 tarihli belgeye göre, Payas kazasının nüfusu, 441 hanede 1374 Gayrimüslim ve 1264 hanede 3919 Müslim olmak üzere toplam 1705 hanede 5293 kişidir. Bkz. BOA., Y. EE., Dosya No: 37, Vesika No: 46, s. 38.

⁴⁰ *Salname-i Vilayet-i Adana 1309*, s. 172-174.

⁴¹ V. Cuinet, *La Turquie II*, s. 105.

⁴² K. H. Karpat, a.g.e., s. 126-127.

⁴³ *Maarif Salnamesi 1316*, s. 840-841.

di, başkatip Veli Efendi, ikinci katip Bekir Sıtkı Efendi ve müstantik muavini Hüseyin Efendiden oluşmuştur. *Mal kalemi*; mal müdürü Abdulkerim Efendi, mal müdürü muavini Mesud Efendi ve sandık emini Mehmet Ali Efendiden oluşmuştur. *Nüfus idaresi*; memur Hüseyin Hüsnü Efendi ve katip Hüseyin Efendiden oluşmuştur.

Umumi hapishane; müdür Hüseyin Efendi, katip Mehmet Subhi Efendi, tabib Karabet Efendi, muhafız jurnal emini Ali Efendi idaresinde, 3 gardiyan, 30 zabıtiye ve 253 mahkum bulunmakta idi. *Ziraat bank idaresi*; katip Ağop Efendi, tapu katibi Halil Efendi, suvari orman memuru Tevfik Efendi, duyunu umumiye memuru Mehmet Rıfki Efendi idi. *Telgraf dairesi*; telgraf ve posta memuru Mahmut Efendi, çavuşu Halil Ağa, rusumat memuru Ahmet Efendi, reji muhafaza memuru Musis Efendi idi.

Polis idaresi; komiser Ömer Bey, polis Durmuş Efendi, polis Hacı Ali Efendi idi. *Belediye dairesi*; reis Mehmet Efendi, azalar Ali Çolakzade Hasan Efendi, Hasan Ağa ve Manok Efendi idi. *Zabıta idaresi*; yüzbaşı Ahmet Ağa idi. *Yumurtalık nahiyesi*; müdür Ali Rıza Efendi, naib İslam Efendi, polis Haşim Efendi, zabıta memuru Hüseyin Çavuş, telgraf memuru Ali Efendi idi.

Payas kazasında Gayrimüslimleri temsil etmek üzere, idare meclisinde Bedros Efendi ile Yasef Havli Efendi, bidayet mahkemesinde Serkis Efendi bulunmaktaydı⁴⁴.

1309 (1891) yılında Cebel-i Bereket Sancağı'ndaki Müslim ve Gayrimüslim nüfus kazalar bazında ayrıntılı olarak Tablo 3'de verilmiştir⁴⁵.

Tablo 6: 1309 (1891) Yılında Sancak Nüfusu

Kaza Adı	Müslim	Gayrimüslim	Toplam
Yarpuz	3025	355	3380
Hassa	7080	595	7675
İslahiye	8355	293	8648
Bulanık	8747	2317	11064
Osmaniye	7764	100	7864
Payas	13207	3623	16830
Toplam	48178	7283	55461

Tablo 3'de görüldüğü gibi Cebel-i Bereket Sancağı'ndaki Müslüman ve Gayrimüslim nüfusun toplamı 55461 kişidir. Bu nüfusun 48178'ini (% 87) Müs-

⁴⁴ Salname-i Vilayet-i Adana 1319, s. 133.

⁴⁵ Salname-i Vilayet-i Adana 1309, s. 146, 149, 150, 152.

İlmanlar teşkil ederken, 7283'ünü (% 13) de Gayrimüslimler oluşturmaktadır. Karpat'a göre sancakta; 48172 Müslim (% 87), 7285 Gayrimüslim (150 Grek, 6571 Ermeni, 150 Katolik, 414 Protestan) olmak üzere toplam 55457 nüfus bulunmaktadır⁴⁶.

Sonuç

İlk İslam fetihlerinin akabinde Müslüman Türklerin bölgeye yerleşmesiyle bölge bir Türk-İslam yurdu haline gelmiştir. Uzun yıllar bir arada yaşayan Müslüman ve Gayrimüslimler, XIX. asrın sonlarına, ilk yerleşmelerinde olduğu gibi, dini yapılarını muhafaza ile ulaşmışlardır. XIX. yüzyılın sonlarında Cebel-i Bereket Sancağı, Adana Vilayeti'ne bağlı olup, Yarpuz, Hassa, İslâhiye, Bulanık (Bahçe), Osmaniye ve Payas kazalarından meydana gelmekteydi. Bu dönemde, Cebel-i Bereket Sancağı'ndaki nüfusun büyük bir kısmı Müslümanlardan meydana gelirken, az bir kısmını da Gayrimüslimler oluşturmaktaydı.

⁴⁶ K. H. Karpat, a.g.e., s. 126-127. V. Cuinet 1891 tarihi itibarıyla Cebel-i Bereket Sancağı'nın nüfusunu 63473 olarak vermiş, fakat nüfusun dinlere göre durumunu belirtmemiştir. Ancak Gayrimüslim nüfusun yoğun olarak bulunduğu Bulanık, Payas gibi kazaların merkezlerindeki nüfusları tahmini olarak vermiştir. Bkz. [V. Cuinet, *La Turquie II*, s. 98 vd.] Ş. Sami sancağın toplam nüfusunun 51500 miktarında olduğunu yalnız 5000 kadarının Hıristiyan ve kalanının Müslüman olduğunu belirtmiştir. Bkz. Şemdeddin Sami, *Kâmûsu'-A'lâm III*, İstanbul 1308 (1890), s. 1767.